

PERIODIEK

— PARODOS —

VERENIGING
TOT INSTANDHOUDING
VAN DE
INTERNATIONALE SCHOOL
VOOR WIJSBEGEERTE

IN DIT NUMMER

- Kants categorische imperatief
- Wetenschap tussen prachtig en machtig
- Paradoxaal denken
- Filosofische puzzel
- Nieuwe boeken

Fascinaties

PARADOXAAL DENKEN

door Fons Elders*

Het 'schrijven' op een computerscherm ervaar ik als bevrijdend in vergelijking met het 'schrijven' op een typemachine. De bevrijdende werking zit in de Del-toets. Het kunnen wissen en veranderen van de geschreven zinnen zonder enig spoor te hoeven achterlaten inspireert mij tot spontaner denken en schrijven dan in het tijdperk van de typemachine. Deze ervaring gaat niet op voor hand-geschreven teksten. Een handgeschreven tekst heeft een eigen psychologische logica die zich kenmerkt door de subtiliteit van het eigen handschrift, een subtiliteit die zowel schoonheid als onhandigheid kan verraden. Een handgeschreven tekst is op een ander niveau het 'eigendom' van de schrijver dan een gedrukte tekst, hoe mooi de lay-out en het lettertype ook zijn.

Ik denk dat het met kwetsbaarheid te maken heeft: een handgeschreven tekst legt alle aarzelingen en 'vergissingen' bloot. Elke doorhaling en aanvulling toont iets van de complexiteit van het denkproces. Over die complexiteit van onze denkprocessen, over de paradoxaliteit ervan wil ik een kort betoog houden, met als uitgangspunt de vraag of de aristotelische beginselen van identiteit, niet-tegenstrijdigheid en uitgesloten derde wel zo onontkoombaar en nuttig zijn als velen en ook ik zelf, eeuwen en jaren lang gedacht hebben.

Om de communicatie niet bij voorbaat onmogelijk te maken, stel ik voor vast te houden aan het beginsel van identiteit dat bondig kan worden samengevat in de zin: A is A , ofwel: als p , dan p . Ik heb een voorkeur voor de uitdrukking 'als p , dan p ' in vergelijking met de zin ' A is A ', doordat 'als p , dan p ' niet alleen dezelfde essentiële betekenis uitdrukt als ' A is A ', maar bovendien die prachtige woorden 'als' en 'dan' bevat: 'als' p , 'dan' p . We hoeven de precieze strekking en betekenis van de termen, waarvoor het symbool ' p ' gebruikt wordt niet te kennen om toch te kunnen zeggen: als het zo is, dan is het zo. De uitdrukking 'als - dan' getuigt niet alleen van een helder bewustzijn van onze grenzeloze onwetendheid, maar getuigt ook van het besef dat het symbool ' p ' goed is voor een oneindig aantal toepassingen.

Het is zinvol aan het beginsel van identiteit vast te houden, omdat we anders niet langer via taal kunnen communiceren. Als elk woord volstrekt willekeurig geïnterpreteerd kan worden, verliest de taal zijn communicatieve functie. Het beginsel van identiteit heeft dus niet zozeer met 'waarheid' te maken als wel met 'verstaanbaarheid'. We kunnen de uitspraak 'als p, dan p' onderschrijven zonder enig concreet besef te hebben van wat 'p' inhoudt.

Dit laatste is niet onbelangrijk, zodra we gaan kijken naar het beginsel van niet-tegenstrijdigheid: 'iets is niet zowel p als niet-p'. Op het eerste oog lijkt dit beginsel van niet-tegenstrijdigheid een voor de hand liggend gevolg te zijn van het identiteitsbeginsel. Bij nader inzien blijkt echter dat er sprake is van het binnensluipen van een kapitale vooronderstelling, en wel de vooronderstelling dat 'p' altijd en zonder uitzondering symbool staat voor iets dat geïsoleerd kan worden van al het andere. Als we nu opnieuw luisteren naar de zin 'iets is niet zowel p als niet-p', dan dringt zich de vraag op of deze uitbreiding van het identiteitsbeginsel tot het beginsel van niet-tegenstrijdigheid niet een te grote sprong is, een sprong die meer is ingegeven door de behoefte aan heldere taaldaden en taalbetekenissen dan door diepzinnige reflectie. Als we van Aristoteles, de auteur van deze beginselen, ruim tweehonderd jaar teruggaan naar Herakleitos, en we lezen bij Herakleitos de cryptische zin: 'de boog is leven, en zijn effect is de dood', dringt zich de vraag op of het beginsel van niet-tegenstrijdigheid op een dergelijke uitspraak kan worden toegepast. Is de raadselachtige schoonheid van de uitspraak 'de boog is leven, en zijn effect is de dood' niet een gevolg van het inzicht van Herakleitos in de voortdurende, onophoudelijke transformatie van alle werkelijkheid? De opmerking dat een mens zich niet tweemaal in dezelfde rivier kan onderdompelen komt voort uit diezelfde visie: de werkelijkheid is een complex proces dat zich niet laat temmen door naamgeving.

Volgens Edward Conze in zijn essay 'The Objective Validity of the Principle of Contradiction'¹ is het beginsel van niet-tegenstrijdigheid ofwel het contradictie-beginsel niet alleen het beginsel van alle oordelen, c.q. ware oordelen, maar ook het beginsel van de voorwerpen van het oordeel: 'The Principle of Contradiction is a principle of true judgement, because it is a principle of objects, of reality. The laws of reality are the foundations of the laws of the logical mind.'

Welnu, als deze redentatie juist is, is de vooronderstelling van het beginsel van niet-tegenstrijdigheid een metafysische vooronderstelling. We doen

immers een uitspraak over het karakter van de werkelijkheid, i.c. 'iets' kan niet zowel bestaan als niet-bestaan. Deze uitspraak verraadt niet alleen een apriorisch karakter, maar ook een statische interpretatie van de werkelijkheid, nog voor we enige notie hebben van die werkelijkheid. Het is vervolgens een kleine stap om alles uit te sluiten wat niet past binnen het kader van deze onbewuste vooronderstelling over de werkelijkheid.

Ter illustratie: de woorden 'leven' en 'dood' lijken elkaar uit te sluiten. Ze zijn elkaars tegenpolen: niet zowel leven als niet-leven. Maar vanuit een Herakleïtische visie sluiten ze elkaar wederzijds in: zowel leven als niet-leven. De woorden 'leven' en 'dood' zijn vanuit het perspectief van voortdurende opbouw en afbraak slechts oppervlakkige aanduidingen voor een bepaald moment, bijvoorbeeld een huilende pasgeboren baby en een verstijfd, blauwachtig lijk. 'Niet zowel p als niet-p' is een beginsel dat meer past bij een generaal die oproept tot de aanval, al is het een aanval met een dodelijke afloop, dan bij een diplomaat, zakenman of filosoof. Als 'p' elk moment van gedaante kan veranderen - en wat verandert er eigenlijk niet elk moment -, wordt de uitdrukking 'niet zowel p als niet-p' slechts houdbaar door te veronderstellen dat 'p' isoleerbaar, onveranderlijk en dus benoembaar is.

De zelfevidentie van het beginsel van niet-tegenstrijdigheid is zo groot omdat het als taal-uitdrukking niet ontkend lijkt te kunnen worden zonder daarin ook het identiteitsbeginsel mee te sleuren in zijn ondergang, en daarmee alle mogelijkheid tot communicatie. Daarmee zou een 'diner pensant' een 'diner silent' worden.

Deze zelf-evidentie betreft echter meer een houvast voor ons denken en spreken dan dat het ook werkelijk iets meedeelt over de fundamentele structuur van de werkelijkheid. De vraag met betrekking tot het beginsel van niet-tegenstrijdigheid is niet of het een helder, voor de hand liggend beginsel is, maar wel of dit beginsel op alle fenomenen en op alle dimensies van onze werkelijkheidservaring van toepassing is.

De overgang van het identiteitsbeginsel naar het beginsel van niet-tegenstrijdigheid is de overgang van een strikt formeel logisch beginsel naar een formeel-logisch beginsel met een verborgen metafysische lading.

Hetzelfde geldt voor het beginsel van uitgesloten derde, het *tertium non datur*: iets is A of niet-A, ofwel: of p of niet-p. Ook hier speelt de apriorische

metafysische vooronderstelling dat 'p' een isoleerbaar, afgegrensd, statisch gegeven is. Vanuit de menselijke perceptie en ervaring, en ook vanuit het gangbare taalgebruik dat gebaseerd is op het maken van onderscheidingen, is het toepassen van het beginsel van uitgesloten derde een begrijpelijke en vaak noodzakelijke benadering. Het is echter niet onontkoombaar en vaak onvruchtbaar.

Musashi, een Japanse zwaardmeester (1584-1645), heeft in *De Vijf Ringen* uiteengezet hoe ons bewustzijn en handelen optimaal kan functioneren als we niet langer in 'of-of' denken, maar vanuit een totaliteit waarin de veronderstelde tegenstander geen tegenstander meer is, ongeacht of dit een gevecht is op leven of dood, het verkrijgen van een grote opdracht, een intellectueel debat of een bijzonder relatie tussen twee mensen.

Het bewustzijn dat niet zonder meer uitgaat van het beginsel van uitgesloten derde omcirkelt in zekere zin de partijen in kwestie en probeert zich steeds bewust te zijn, en welke richting de aandacht zich verplaatst. Elke poging van de wederpartij om tot een 'of-of'-stellingname te komen, wordt ondervangen door een tegenbeweging in de vorm van een wedervraag of alternatief voorstel. Dit laatste om te voorkomen dat de situatie van een uitgesloten derde ontstaat die altijd verlies impliceert voor een van beide partijen of zelfs voor beide partijen. Het streven hierbij is niet primair gericht op een compromis, maar op een oplossing die positief is voor de personen in kwestie.

Voorwaarde hiervoor is dat het 'of-of' vervangen wordt door 'noch ja, noch nee'. Een attitude van 'noch ja, noch nee' schept ruimte om een bepaald dilemma anders te benaderen. Het getuigt van bereidheid om te praten zonder dat er sprake is van buigen of barsten. In die nieuwe ruimte ontstaat de kans om tot een meer creatieve oplossing te komen. Het is een mentale en emotionele stap naar een meer complexe dimensie. Een dergelijke houding heeft een bevrijdende werking. Het is als een mentale massage. Een politiek leider als Gorbachov is een grootmeester op dit gebied.

Het 'noch ja, noch nee' kan vervolgens de vorm aannemen van het 'en-en', als uitdrukking van het besef dat in de werkelijkheid alles met elkaar te maken heeft; dat elke daad, hoe onvoorspelbaar ook voor de betrokkenen, invloed uitoefent op wat verder gebeurt. Ons gedrag, inclusief onze waarnemingen en interpretaties, heeft invloed op wat er gebeurt. De werkelijkheid, met name de sociale werkelijkheid, transformeert

voortdurend onder invloed van alle betrokkenen. Zogenaamde feiten zijn doortrokken van waarden, zoals Arne Naess terecht stelde in zijn debat met Alfred Ayer in 1970 in de Amersfoortse School voor Wijsbegeerte. Die permanente verstrengeling van waarden en feiten maakt de zogenaamde werkelijkheid tot onze werkelijkheid, en dus beïnvloedbaar. Een handeling is nooit alleen een reactie maar helpt ook een reactie veroorzaken. De theoretische en praktische conclusie van dit besef is dat een situatie 'open-ended' is. Het 'of-of'-beginsel kan daarom worden getransformeerd tot 'noch ja, noch nee' dat op zijn beurt kan uitmonden in het 'en-en'-principe.

Evert van Vliert schrijft in 'Het en-en-principe in de interventiekunde': 'Men krijgt meer gedragalternatieven ter beschikking naarmate men minder of-of-denken vertoont en meer en-en-denken op grond van vroeger of-of-denken.' De resultaten van trainingen in afwisselend 'of-of' en 'en-en' denken bleken positief te zijn. Van de Vliert is ervan overtuigd dat ondernemingen en organisaties beter kunnen functioneren als zij zich bewust worden van de kwaliteiten van een meer integrerende denkstijl zonder de bestaande tegenstellingen te negeren. Ik deel dit oordeel. De uitdaging van onze tijd is de spanning tussen orde en chaos. Deze uitdaging vraagt om paradoxaal denken.

De kunst van het paradoxale denken wordt met name beoefend in de Japanse Zen-traditie. Amerikaanse en Europese managers zouden er verstandig aan doen elke avond een koan, bijvoorbeeld 'Toon mij het gezicht van je ouders voor je geboorte' in bed te overdenken. Als de logica van het waakbewustzijn er niet in slaagt zo'n uitspraak te begrijpen, is er nog steeds een kans dat de logica van het onbewuste, de logica van onze dromen er wel in slaagt.

* Prof.dr. *Fons Elders* is hoogleraar 'Theorie van de levensbeschouwing, in het bijzonder systematische humanistiek' aan de Universiteit voor Humanistiek te Utrecht, en Curator van de ISVW. De tekst van dit artikel diende als een van de gangen tijdens het Diner Pensant op 18 september in het kader van het programma Organisatiefilosofie.

Noten

1. In: *Further Buddhist Studies*, Bruno Cassirer, London 1975.
2. In: *Tijdschrift voor Andragologie* 1989/1.